অধ্যায় ১১ ঃ সংস্কৃত-পালি-প্রকৃত-অপভ্রংশৰ ব্যঞ্জনধ্বনি, সংযুক্ত ব্যঞ্জনধ্বনি, সন্ধি

অধ্যায় গাঁথনি

11.1 উদ্দেশ্য

11.2 পৰিচয়

11.3 সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ব্যঞ্জনধ্বনি, সংযুক্ত ব্যঞ্জন, সন্ধি

11.3.1 ব্যঞ্জনধ্বনি

11.3.2 সংযুক্তব্যঞ্জন

11.3.3 সন্ধি

11.4 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

11.5 অধিক জানিবলৈ

11.6 অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

11.7 আৰ্হিপ্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃত ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰৰ পালি-প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশত হোৱা পৰিবর্তনৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব
- সংস্কৃতৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পালি-প্রাকৃত অপভ্রংশত ঘটা পৰিবর্তনৰ দিশবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত অপভ্রংশ ভাষাৰ সন্ধিৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা দিব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া তৃতীয় ষান্মাসিকৰ বাবে আগবঢ়োৱা এইখন দ্বিতীয় ঐচ্ছিক পাঠ্যবিষয়। এই অধ্যায়টোৰ শিৰোনাম ‘সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি, সংযুক্ত ব্যঞ্জন, সন্ধি’। আহকচোন, মধ্যভাৰতীয় আর্য ভাষাৰ স্তৰত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ কেনে ধৰণৰ পৰিবর্তন হৈছিল তাক আলোচনা কৰো।

১১.৩ সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ব্যঞ্জনধ্বনি, সংযুক্ত ব্যঞ্জন, সন্ধি

১১.৩.১ ব্যঞ্জন ধ্বনি

সংস্কৃত ব্যঞ্জন ধ্বনিঃ সংস্কৃত ভাষাত প্রধান ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সংখ্যা তেত্ৰিশ টা। সেইবোৰ হৈছে ক, খ ,গ, ঘ, ঙ, চ, ছ, জ, ঝ, ঞ, ট, ঠ, ড, ঢ, ণ, ত, থ, দ, ধ, ন, প, ফ, ব, ম, য, ৰ, ল, ৱ, শ, ষ, স, হ। সংস্কৃতত ইয়াৰ প্ৰতিটোৱেই একোটা বিশিষ্ট্য ধ্বনি বা বৰ্ণ। আন কথাত সংস্কৃতত উচ্চাৰিত ধ্বনি আৰু বৰ্ণ বা আখৰৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। এই প্ৰধান ব্যঞ্জনকেইটাৰ উপৰি সংস্কৃতত আৰু কেইটামান ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ আছে। সেইকেইটা হৈছে অনুস্বাৰ (ং), বিসৰ্গ (ঃ), চন্দ্ৰবিন্দু (ঁ), ড়, ঢ়, ক্ষ আৰু ৎ। সংস্কৃত ব্যাকৰণবিদসকলে অনুস্বাৰ আৰু বিসৰ্গক 'অযোগৱাহ বৰ্ণ' আখ্যা দিছে। ইহঁত অযোগ, অৰ্থাৎ বৰ্ণমালাত উল্লেখ নাই; কিন্তু ৱাহ, অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰ আছে। সাধাৰণতে অন্ত্য ম্-ৰ সলনি অনুস্বাৰ (ং) আৰু অন্ত্য স্ বা ৰ্-ৰ সলনি বিসৰ্গ (ঃ)-ৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। একোটাহঁত বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ অনুনাসিক গুণসম্পন্ন কৰিবলৈ চন্দ্ৰবিন্দু (ঁ) ব্যৱহাৰ কৰা হয়। শ্ৰুতি-সংস্থানৰ ফালৰ পৰা বিসৰ্গ হ'ল অঘোষ হ।

সংস্কৃত ভাষাৰ লিখিত ৰূপত ড় ঢ় ক্ষ ৎ-ৰ ব্যৱহাৰ দেখা গ'লেও, ইহঁত বিশিষ্ট ব্যঞ্জন ধ্বনি নহয়। মূৰ্ধণ্য স্পৰ্শ ড আৰু ঢ ধ্বনি দুটা স্বৰৰ মাজত ব্যৱহাৰ হ'লে সিহঁত ড় আৰু ঢ়-ৰূপে উচ্চাৰিত হয়। ক্ষ প্ৰকৃততে ক্ আৰু ষ্-ৰ সংযুক্ত ৰূপহে। ৎ-টোক ত-ৰ খণ্ড ৰূপ বুলি বা হলন্ত ৰূপ বুলি গণ্য কৰা হয়। মুঠতে পাণিনি প্ৰমুখ্যে সংস্কৃত ব্যাকৰণবিদসকলে উল্লেখ নকৰা অথচ ভাষাটোত ব্যৱহাৰ হৈ থকা এই ধ্বনিকেইটাৰ বাহিৰে বাকী তেত্ৰিশটা ব্যঞ্জন ধ্বনি বা বৰ্ণক উচ্চাৰণৰ স্থান আৰু উচ্চাৰণৰ ধৰণ অনুসাৰে ছটাকৈ ভাগত শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি ঃ

উচ্চাৰণৰ স্থান অনুসাৰে ঃ ওষ্ঠ্য, দন্ত্য, মূৰ্ধন্য, তালব্য, কণ্ঠ্য, বা পশ্চ তালব্য, আৰু কণ্ঠনালীয়।

উচ্চাৰণৰ ধৰণ অনুসাৰে ঃ স্পৰ্শ, নাসিক্য, উষ্ম, পাৰ্শ্বিক, কম্পিত আৰু অৰ্ধ ব্যঞ্জন

তলত সংস্কৃত ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰ স্থান আৰু ধৰণ অনুসাৰে তালিকা কৰি দেখুওৱা হ'ল—

উচ্চাৰণৰ স্থান		ওষ্ঠ্য		দন্ত্য		মূৰ্ধন্য		তালব্য		কণ্ঠ্য বা পশ্চ তালব্য		কণ্ঠনালীয়	
উচ্চাৰণৰ ধৰণ		অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ
স্পৰ্শ	অল্পপ্ৰাণ	প	ব	ত	দ	ট	ড	চ	জ	ক	গ		
	মহাপ্ৰাণ	ফ	ভ	থ	ধ	ঠ	ঢ	ছ	ঝ	খ	ঘ		
নাসিক্য			ম		ন		ণ		ঞ		ঙ		
উষ্ম				স		ষ		শ					হ

পার্শ্বিক		ল				
কম্পিত			ৰ			
অর্ধ-স্বৰ	ৱ			য়		

ঐতিহাসিক দিশৰ পৰা অথবা মূল উৎসৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰক দুটা বহল ভাগত ভগোৱা হৈছে। এই ভাগ দুটা হৈছে — মুখ্য ব্যঞ্জন ধ্বনি আৰু গৌণ ব্যঞ্জন ধ্বনি। যিবোৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি মূল ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ পৰা কোনো ধৰণৰ পৰিৱর্তন নোহোৱাকৈ সংস্কৃত ভাষালৈ আহিছে সেইবোৰ মুখ্য ব্যঞ্জন ধ্বনি। ক-বর্গৰ পাঁচটা, ত-বর্গৰ পাঁচটা, প-বর্গৰ পাঁচটা আৰু ল, স, য়, ৱ — এই ধ্বনিকেইটা মুখ্য ধ্বনি। আনহাতে, যিবোৰ ধ্বনি মূল ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ পৰা পোনে পোনে নাহি ধ্বনিগত পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে সংস্কৃতত নতুনকৈ গঢ় লৈছে অথবা আন কোনো ভিন্ন উৎসৰ পৰা আহি সংস্কৃতত ব্যৱহাৰ হৈছে, সেইবোৰ গৌণ ব্যঞ্জন ধ্বনি। সংস্কৃতৰ তালব্য চ-বর্গৰ ধ্বনিকেইটা, মূর্ধন্য বর্গৰ ধ্বনিকেইটা, তালব্য উষ্ম শ, মূর্ধন্য উষ্ম ষ আৰু কণ্ঠনালীয় উষ্ম হ ধ্বনিক গৌণ ধ্বনি বোলা হৈছে।

পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি ঃ পালি ভাষা আৰু অশোকৰ অনুশাসনত প্রয়োগ হোৱা ভাষাৰ পৰা অপভ্রংশ স্তৰৰ ভাষাৰূপলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় এই সুদীর্ঘ পৰিক্রমাত প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ বা আন কথাত সংস্কৃত ভাষাৰ ন ণ আৰু শ স ষ —এই পাঁচটা ধ্বনিৰ বাহিৰে বাকী আঠাইশটা ব্যঞ্জন পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত প্রায় একে ধৰণে ৰক্ষিত হৈছিল। অশোক-অনুশাসন আৰু পালি কিছু প্রাচীন স্তৰৰ হোৱা হেতুকে এই দুই ভাষাৰূপত সংস্কৃতৰ দন্ত্য আৰু মূর্ধন্য দুয়োটা নাসিক্য ব্যঞ্জন (ন আৰু ণ) পোৱা গৈছে। কিন্তু পৈশাচী আৰু অর্ধ মাগধীৰ বাহিৰে বাকীকেইটা প্রাকৃতত অকল ণ-ৰ প্রয়োগ পোৱা গৈছে। অশোকৰ অনুশাসনত শ ষ স — এই তিনিওটা উষ্ম ধ্বনি এৰা-ধৰাকৈ ব্যৱহাৰ হৈছিল। কিন্তু মাগধীৰ বাহিৰে আন প্রাকৃত আৰু পালিত অকল স-ৰ প্রয়োগ পোৱা যায়। আনহাতে মাগধীত শ-ৰ ব্যৱহাৰ পোৱা গৈছে।

উচ্চাৰণৰ স্থান আৰু ধৰণ অনুসৰি পালি-প্রাকৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহক এনেদৰে তালিকাভুক্ত কৰিব পাৰি —

উচ্চাৰণৰ স্থান		ওষ্ঠ্য		দন্ত্য		মূর্ধন্য		তালব্য		কণ্ঠ্য বা পশ্চ তালব্য		কণ্ঠনালীয়	
উচ্চাৰণৰ ধৰণ		অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ
স্পর্শ	অল্পপ্রাণ	প	ব	ত	দ	ট	ড	চ	জ	ক	গ		
	মহাপ্রাণ	ফ	ভ	থ	ধ	ঠ	ঢ	ছ	ঝ	খ	ঘ		
নাসিক্য			ম		ন		ণ		ঞ		ঙ		
উষ্ম					স			শ (মা)					হ

পার্শ্বিক				ল								
কম্পিত						ৰ						
অর্ধ-স্বৰ		ৱ						য়				

ওপৰৰ তালিকাখনৰ পৰা আপুনি এই কথা নিশ্চয় বুজিব পাৰিছে যে য-ৰ বাহিৰে সংস্কৃত ভাষাৰ অন্য বত্রিশটা ব্যঞ্জন ধ্বনি পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষাত ৰক্ষিত হৈছে। অৱশ্যে এইবোৰ সংস্কৃতৰ দৰে সকলো অৱস্থানতে একে ৰূপত ব্যৱহাৰ হোৱা নাই। উদাহৰণস্বৰূপে পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত ঙ ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ আদি অৱস্থানত পোৱা নাযায়। মধ্য আৰু অন্ত্য অৱস্থানতো ম ধ্বনি অনুস্বাৰ (ং)-ৰূপেহে পোৱা গৈছে। আকৌ অপভ্রংশত পদৰ মাজত আৰু শেষত ম অনুনাসিকৰূপে উচ্চাৰিত হৈছিল। য় পালি-প্রাকৃতত ৰক্ষিত হৈছে; কিন্তু মাগধী ভিন্ন আন প্রাকৃতত ই প্রায়ে জ-ত পৰিণত হৈছে। একেদৰে ৱ পালি-প্রাকৃতত পোৱা গৈছে; আনহাতে, অপভ্রংশ স্তৰত ৱ প্রায়ে উ-লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল, যেনে— স্বভাৱ > সহাউ, উৎসৱ > উচ্ছউ। ইয়াৰ উপৰি সংস্কৃতৰ পৰা অহা আৰু ওপৰৰ তালিকাখনত উল্লেখ হোৱা প্রায়বোৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত সঘোষীভৱন, অঘোষীভৱন, মহাপ্রাণীকৰণ, অল্পপ্রাণীকৰণ, লোপ, নাসিক্যীভৱন, উষ্মীভৱন ইত্যাদি ধ্বনি-পৰিৱর্তনৰ নানান প্রক্রিয়াৰ ফলত ব্যাপক পৰিৱর্তন সংঘটিত হৈছে। পালি মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ আদি স্তৰৰ ভাষা হোৱা হেতুকে পালি ভাষাত পৰিৱর্তনৰ হাৰ আপেক্ষিকভাৱে কম। কিন্তু প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত এইবোৰৰ বিশেষকৈ স্বৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰৰ যথেষ্ট পৰিৱর্তন ঘটা পৰিলক্ষিত হয়। তলত আপোনাৰ সুবিধার্থে তাৰ কিছু উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

- শৌৰসেনী ভিন্ন অন্য প্রাকৃতত স্বৰ মধ্যৱর্তী অসংযুক্ত ক গ চ জ ত দ প ব আদি অল্পপ্রাণ ধ্বনি লুপ্ত হৈছে। এই বৈশিষ্ট্যটো মাহাৰাষ্ট্রী প্রাকৃতৰ এক বিশিষ্ট লক্ষণ ৰূপে চিহ্নিত। শৌৰসেনীত বর্গৰ প্রথম ধ্বনিৰ ঠাইত তৃতীয় ধ্বনি হৈছে, যেনে— কৃত > কদ, প্রাকৃত > পাউদ আদি। মাহাৰাষ্ট্রী প্রাকৃতত স্বৰ মধ্যৱর্তী ব্যঞ্জনৰ লোপৰ হেতু এই প্রাকৃত বিশেষভাৱে গীত আৰু কবিতাৰ ভাষা হিচাপে ব্যৱহৃত হৈছিল।
- স্বৰ মধ্যৱর্তী মহাপ্রাণ খ ঘ থ ধ ফ ভ ধ্বনিৰ প্রায়ে হ-লৈ পৰিৱর্তন, যেনে— কথং> কহং, শাখা > সাহা, সাধু > সাহু, শেফালিকা > সেহালিআ ইত্যাদি।
- স্বৰ মধ্যস্থিত প কেতিয়াবা ব-লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে, যথা— শপথ > সবহ।
- মাগধী আৰু পৈশাচী প্রাকৃতত ৰ প্রায়ে ল হৈছে, যেনে কুম্ভীৰক > কুম্ভীলআ, ভাসুৰঃ > ভাশুলে (মা), তৰুণী > তলুণী (পৈশাচী)।
- মহাপ্রাণ ধ্বনি যদিও সাধাৰণতে হ-লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে, কেতিয়াবা কিন্তু হ ওলোটা প্রক্রিয়াৰে ধ হোৱাও দেখা যায়, যেনে— দাহ > দাধ।

- শ ষ স মাগধী ভিন্ন অন্য প্রাকৃততে স হয়; মাগধীত শ হয়, যেনে— শিষ্য > স্সি, প্রশীদন্তু > পশীদন্তু (মা)। আকৌ শ ষ স কেতিয়াবা ছ হোৱাও দেখা যায়, যেনে— সুধা > ছুহা, ষষ্ঠ > ছট্ঠ ইত্যাদি।
- সংস্কৃতত প্রয়োগ হোৱা মূর্ধন্য তাড়িত ড় আৰু ঢ় পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত পাবলৈ নাই; এই দুই ধ্বনিৰ ঠাইত সাধাৰণতে ড আৰু ঢ হয়।
- পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত বিসর্গ (ঃ)-ৰ প্রয়োগ নাই। অন্ত্য অৱস্থানৰ বিসর্গযুক্ত অ (অঃ) ইয়াত সাধাৰণতে ও হয়; মাগধী প্রাকৃততে কিন্তু এ হয়, যেনে— এষঃ > এসো, ভর্তৃকঃ > ভস্টকে (মা)। অন্য স্বৰৰ সৈতে বিসর্গ যুক্ত হ'লে অকল বিসর্গৰ লোপ হয়, যেনে - দেৱেভিঃ > দেৱেহি। পদৰ মাজত বিসর্গ থাকিলে পৰৱর্তী ব্যঞ্জন দ্বিত্ব হয়, যেনে — দুঃখ > দুক্খ, দুঃসহ > দুস্সহ
- সংস্কৃতৰ অন্ত্য ব্যঞ্জন পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত লুপ্ত হৈছে; তাৰ ঠাইত অন্ত্য স্বৰ দীর্ঘ হৈছে বা কেতিয়াবা অনুস্বাৰ (ং) হৈছে, যেনে - তাবৎ > তাব, তৎ > তা, মনস্ > মনং, ইত্যাদি।
- শ্বাসাঘাতৰ ফলত কেতিয়াবা স্বৰ মধ্যৱর্তী ব্যঞ্জনৰ দ্বিত্ব হৈছে, যেনে— তৈল > তেল্ল, যৌৱন > জোব্বণ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহৰ একোখনকৈ তালিকা কৰি দুয়োটাৰে তুলনা কৰি দেখুৱাওক।

[150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১১.৩.২ সংযুক্ত ব্যঞ্জন

সংস্কৃত ভাষাত বিবিধ প্রকাৰৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ আছে। এনে ব্যঞ্জনৰ সংখ্যা তিনিকুৰিৰো অধিক। শব্দৰ আদি, মধ্য আৰু অন্ত্য —এই তিনিওটা অৱস্থানতে এই সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ প্রয়োগ পোৱা যায়। পূর্বৰ আলোচনাৰ পৰা আপুনি নিশ্চয় গম পাইছে যে পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত সংস্কৃতৰ এই সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ বিভিন্ন প্রক্রিয়াৰে পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে আহি প্রয়োগ হৈছে। পৰিৱর্তনৰ এনে প্রক্রিয়াবোৰৰ ভিতৰত সমীভৱন, বিষমীভৱন, ধ্বনি-বিপর্যয়, লোপ, সম্প্রসাৰণ, অপিনিহিতি, স্বৰভক্তি বা বিপ্রকর্ষ আদি উল্লেখযোগ্য। এইবোৰৰ ভিতৰতো আকৌ পালি-প্রাকৃত স্তৰত সমীভৱনে সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পৰিৱর্তনত ব্যাপক ভূমিকা লৈছে।

আদি অৱস্থানৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন ঃ সংস্কৃত শব্দৰ আদি অৱস্থানত থকা সংযুক্ত

ব্যঞ্জন পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত ঘাইকৈ তিনিটা প্রক্রিয়াৰে পৰিৱর্তিত হৈছিল —

1) সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ যি কোনো এটাৰ, সাধাৰণতে প্রথমটো লোপ পায়;

2) সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত এটি স্বৰৰ আগম হয়; আৰু

3) স্বৰভক্তিৰ দ্বাৰা সংযুক্ত ব্যঞ্জন একক ব্যঞ্জনলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

লোপৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ

ঞ্জ > ঞ্ঞ ঃ জ্ঞাতি > ঞ্ঞাতি (পা)

জ্ঞ > ণ ঃ জ্ঞাত্বা > ণচ্চা (প্রা)

জ্য > জ ঃ জ্যোৎস্না জোণ্হা (পা, প্রা)

প্র > প ঃ প্রাকৃত > পাউঅ (প্রা)

শ্র > স ঃ শ্রেষ্ঠ > সেট্ঠ (পা, প্রা)

শ্ম > ম ঃ শ্মশান > মসান (পা), মসাণ (প্রা)

স্ত > থ ঃ স্তুপ > থূপ (পা), থূঅ (থূঅ)

স্থ > থ ঃ স্থূল > থূল (পা, প্রা)

স্ন > ণ ঃ স্নেহ > ণেহ

ক্ষ > খ, ছ, ঝ ঃ ক্ষেমঃ, ক্ষমঃ, ক্ষামঃ > খেমো, ছণো (খনো), ঝাম (পা); ক্ষয়, ক্ষীণ > খঅ, খয়, ছীণ, ঝীণ (প্রা)

আগমৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ আদি অৱস্থানত থকা সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত স্বৰধ্বনি সংযোগ হোৱাকে আগম বা আদি স্বৰাগম বোলা হয়। পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত আগমৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তনৰ উদাহৰণ বৰ বেছি পোৱা নাযায়। এই ক্ষেত্রত সংস্কৃত 'স্ত্রী' শব্দটোৰ পৰিৱর্তনৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। এই শব্দটো পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত 'ইত্থী' ৰূপত পোৱা যায়।

স্বৰভক্তিৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ পদ মধ্যৱর্তী সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ মাজত একোটা স্বৰধ্বনি সুমুৱাই সংযুক্ত ব্যঞ্জন দুটা একক ব্যঞ্জনলৈ পৰিৱর্তিত কৰা প্রক্রিয়াৰ নাম স্বৰভক্তি বা বিপ্রকর্ষ। সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ মাজত একোটা স্বৰধ্বনি সোমাই তাক ভাঙি একক ব্যঞ্জনত পৰিণত কৰা হেতুকে এই প্রক্রিয়াক মধ্য স্বৰাগমো বোলা হয়। পালি-প্রাকৃতত তাৰ উদাহৰণ কেতবোৰ হ'ল, যেনে —

ম্লান > মিলান (পা), মিলাণ (প্রা)

ক্লেশ > কিলেস (পা, প্রা)

স্নেহ > সিণেহ (পা, প্রা)

ক্লিন্ন > কিলিন্ন (পা) ইত্যাদি

সমীভৱনৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ শব্দ একোটাত ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা ভিন্ন ধ্বনিৰ এটাৰ প্রভাৱত আনটোৱে সমৰূপতা লাভ কৰা প্রক্রিয়াকে সমীভৱন বোলা হয়। পূর্বৱর্তী ধ্বনিৰ প্রভাৱত পৰৱর্তী ধ্বনি সমীভূত হ'লে প্রগত সমীভৱন, পৰৱর্তী ধ্বনিয়ে

পূর্বৱর্তী ধ্বনিৰ সমৰূপতা আনিলে পৰাগত সমীভৱন আৰু দুয়োৰে পাৰস্পকি প্রভাৱত দুয়োটা ভিন্ন ধ্বনিত পৰিণত হ'লে পাৰস্পৰিক বা অন্যোন্য সমীভৱন হোৱা বুলি কোৱা হয়। সাধাৰণতে সবল ব্যঞ্জনৰ লগত তুলনামূলকভাৱে দুর্বল ব্যঞ্জন যুক্ত হ'লে দুর্বল ব্যঞ্জন লুপ্ত হয় আৰু তাৰ ঠাই সবল ব্যঞ্জনে অধিকাৰ কৰে। ভাষা একোটাৰ ক্ষেত্রত স্পর্শ ব্যঞ্জনসমূহ আটাইতকৈ সবল ধ্বনি। তাৰ তুলনাত নাসিক্য ব্যঞ্জনবোৰ কিছু দুর্বল; আনহাতে তাতোকৈও দুর্বল পাশ্বিক ল, কম্পিত ৰ আৰু য়, ৱ। পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত আদি সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভৱনৰ উদাহৰণ আপেক্ষিকভাৱে তাকৰ। আদি সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা লোপ হোৱাটোৱেই তাৰ ঘাই কাৰণ। তলত তেনে সমীভৱনৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল।

স্ন > ণ্হ ঃ স্নান > ণ্হান (পা, প্রা)

স্থ > ট্ঠ ঃ স্থিত > ট্ঠিঅ (প্রা)
স্থান > ঠান (পা), ট্ঠাণ (প্রা)

কেতিয়াবা স্বৰভক্তিৰ ফলত সংযুক্ত ব্যঞ্জনটো সৰলীকৃত হৈ দুটা পৃথক অক্ষৰ ৰূপে ব্যৱহৃত হয়। এনে প্রক্রিয়াত সমীভৱনেও ক্রিয়া কৰে। যেনে— ক্লিষ্ট > কিলিট্ঠ।

মধ্য অৱস্থানৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন ঃ সংস্কৃতৰ প্রায়ভাগ পদ-মধ্যস্থিত সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনি পালি-প্রাকৃতত সাধাৰণতে সমীভৱন প্রক্রিয়াৰে পৰিৱর্তিত হৈছিল। সমীভৱনৰ উপৰি বিষমীভৱন, ধ্বনি-বিপর্যয়, স্বৰভক্তি বা মধ্য স্বৰাগম, অপিনিহিতি আদি প্রক্রিয়াৰেও মধ্য অৱস্থানৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পৰিৱর্তন সাধিত হৈছিল। তলত সেইবোৰ বিশ্লেষণ কৰি দেখুওৱা হ'ল।

সমীভৱনৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ

ক্ষ > ক্খ ঃ লক্ষণ > লক্খণ (পা, প্রা)

ন্ম > ন্ম ঃ উন্মত্ত > উন্মত্ত (পা, প্রা)

শ্চ > চ্ছ ঃ নিশ্চল > নিচ্ছল (পা, প্রা)

ৎস > চ্ছ ঃ উৎসাহ > উচ্ছাহ (পা, প্রা)

র্ত > ট্ট ঃ নর্তকী > নট্টকী (পা), নট্টঈ (প্রা)

স্ত > ত্ত ঃ দুস্তৰ > দুত্তৰ (পা, প্রা)

স্ক্র > ক্ক ঃ নিষ্ক্রমামি > নিক্কমামি (প্রা)

স্প > প্প ঃ বনস্পতি > বনপ্পতি (পা), বনপ্পই (প্রা)

দ্য > জ্জ ঃ প্রদ্যুম্ন > পজ্জুণ্ণ (পা, প্রা) ইত্যাদি

ধ্বনি-বিপর্যয়ৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ বাবে ধ্বনিৰ পাৰস্পৰিক স্থান পৰিৱর্তনৰ নাম ধ্বনি বিপযর্য়। পালি-প্রাকৃতত তাৰ উদাহৰণ, যেনে —

হ্ব > ব্হ ঃ আহ্বান আব্হান (পা)

শ্ম > ম্হ ঃ কাশ্মীৰ > কম্হীৰ (পা, প্রা)

স্ম > ম্হ ঃ বিস্ময় > বিম্হঅ (পা, প্রা) ইত্যাদি

অন্ত্য অৱস্থানৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন ঃ সংস্কৃতৰ পদৰ অন্তত থকা সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত সাধাৰণতে সমীভৱন, স্বৰভক্তি আদি প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে পৰিৱর্তিত হৈছিল। অৱশ্যে অপভ্রংশ স্তৰত সমীভৱনৰ ফলত হোৱা ব্যঞ্জনৰ দ্বিত্ব ৰূপৰ এটা লোপ পাই একক ব্যঞ্জনত পৰিণত হৈছিল। ইয়াৰ ফলত ক্ষতিপূৰণমূলক বা পৰিপূৰক দীর্ঘিকৰণ হৈ পূর্বৱর্তী হ্রস্বস্বৰ দীর্ঘ হৈছিল।

সমীভৱনৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ

জ্ঞ > ঞ্ঞ, ণ ঃ প্রজ্ঞা > পঞ্ঞা (পা), আজ্ঞা > আণা (প্রা)
ক্ষ > চ্ছ ঃ অক্ষি > অচ্ছি (পা, প্রা)
র্ম > ম্ম ঃ কর্ম > কম্ম (পা, প্রা), কাম (অপ)
র্ণ > ণ্ণ ঃ কর্ণ > কণ্ণ (পা, প্রা), কাণ (অপ)
ত্ম ত্ত ঃ আত্মা অত্তা (পা), অপ্পা (মাহা)
ত্য > চ্চ ঃ সত্য > সচ্চ (পা, প্রা)
থ্য > চ্ছ ঃ পথ্য > পচ্ছ (পা, প্রা)
দ্য > জ্জ ঃ অদ্য > অজ্জ, বিদ্যা > বিজ্জা (পা, প্রা)
ধ্য > জ্ঝ ঃ মধ্য > মজ্ঝ (পা, প্রা, অপ)
ন্ম > ম্ম ঃ নিন্ম নিম্ম (পা, প্রা)
ষ্ঠ > ট্ঠ ঃ শ্রেষ্ঠ > সেট্ঠ (পা প্রা)
স্ত > ট্ঠ ঃ অস্তি > অট্ঠি (পা, প্রা) ইত্যাদি

ধ্বনি বিপর্যয়ৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তন ঃ

হ্ৰ > ৰ্ভ ঃ জিহ্বা > জিৰ্হা (পা, প্রা)
ক্ষ্ণ ণ্হ ঃ তীক্ষ্ণ > তীণ্হ (পা, প্রা)
র্ঘ > হ্ৰ ঃ দীর্ঘ > দিহ্ৰ (প্রা)
ষ্ণ > ণ্হ ঃ কৃষ্ণ > কণ্হ, তৃষ্ণা > তণ্হা (পা, প্রা)
শ্ন > ঞ্হ, ণ্হ ঃ প্রশ্ন > পঞ্হ (পা), পণ্হ (পা, প্রা)
স্ন > ণ্হ ঃ জোৎস্না > জোণ্হা (প্রা)
ষ্ম > ম্হ ঃ গ্রীষ্ম > গিম্হ (প্রা)

উল্লেখনীয় যে সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ধ্বনি-বিপর্যয়ৰ ফলত হোৱা পৰিৱর্তনত সংস্কৃতৰ শ, ষ, স — এই উষ্ম ধ্বনিকেইটা হ-লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ সংস্কৃতৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনসমূহ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত কেনেদৰে পৰিৱর্তিত হৈছে তাৰ এটি আলোচনা দাঙি ধৰক। [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১১.৩.৩ সন্ধি

আপোনাক বুজাই কোৱাৰ আৱশ্যক নিশ্চয় নাই যে সন্ধি শব্দটোৰ সাধাৰণ অর্থ হ'ল মিলন, সংযোগ, লগ লগা বা লগ লাগি থকা। 'সন্ধিৰ বাঁহ বুধিৰে কটা' বা 'ইয়াণ্ডাবু সন্ধি' আদি শব্দগুচ্ছই তেনে অর্থকে বহন কৰে। পিছে ভাষাৰ প্রসঙ্গতো সন্ধিৰ অর্থ প্রায় তেনেকুৱাই। সংস্কৃত ভাষাত সন্ধি মানে হ'ল ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা ভিন্ন অর্থবিশিষ্ট শব্দৰ প্রথমটোৰ অন্তিম ধ্বনি আৰু দ্বিতীয়টোৰ প্রথম ধ্বনিৰ মিলন বা সংযোগ। অর্থাৎ, ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা সম্পূর্ণ ভিন্ন অর্থযুক্ত শব্দৰ প্রথমটোৰ শেষ আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদি ধ্বনি একেলগে উচ্চাৰিত হোৱাৰ ফলত ধ্বনি দুটাৰ গুণগত পৰিৱর্তন হৈ যি মিলন বা সংযোগ সংঘটিত হয় তাকে সন্ধি বুলিব পাৰি, যেনে— গজ ÙÂ ইন্দ্র Ô গজেন্দ্র, জগৎ Ù নাথ Ô জগন্নাথ ইত্যাদি। আপুনি ধৰিব পাৰিছে নিশ্চয় যে উদাহৰণ দুটাৰ প্রথমটোত 'গজ' শব্দৰ শেষত থকা 'অ' আৰু পৰৱর্তী 'ইন্দ্র' শব্দত থকা 'ই' লগ লাগি 'এ' হৈছে। আনহাতে দ্বিতীয়টোত 'জগৎ' শব্দৰ শেষত থকা 'ৎ' আৰু পৰৱর্তী 'নাথ' শব্দত থকা 'ন' মিলি 'ন্ন' হৈছে। ইয়াৰ ফলত 'গজেন্দ্র' আৰু 'জগন্নাথ' দুটা নতুন অর্থযুক্ত শব্দৰ সৃষ্টি হৈছে।

সন্ধি সংস্কৃত ভাষাৰ এক অপৰিহার্য প্রক্রিয়া। এই ভাষাটোত সন্নিহিত দুটা বর্ণৰ মাজত য'তেই সম্ভৱ ত'তেই সন্ধি হৈছিল। নতুন পদ-গঠনত, উপসর্গ আৰু ধাতুৰ সংযোগত, প্রত্যয়-বিভক্তি আদিৰ সংযোগত সংস্কৃতত অপৰিহার্যভাৱে সন্ধিৰ প্রয়োগ হৈছিল।

সন্ধিৰ শ্রেণীবিভাগ ঃ সন্নিহিত ধ্বনিৰ ধ্বনি-গুণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি সংস্কৃত ব্যাকৰণবিদসকলে সংস্কৃত সন্ধিক তিনি ভাগ কৰিছে— স্বৰসন্ধি, ব্যঞ্জন সন্ধি আৰু বিসর্গ সন্ধি। স্বৰৰ সৈতে স্বৰৰ মিলনক স্বৰসন্ধি, স্বৰৰ সৈতে ব্যঞ্জনৰ তথা ব্যঞ্জনৰ সৈতে ব্যঞ্জনৰ মিলনক ব্যঞ্জন সন্ধি আৰু বিসর্গৰ সৈতে স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মিলনক বিসর্গ সন্ধি আখ্যা দিয়া হৈছে। প্রকৃতপক্ষে বিসর্গ সন্ধি ব্যঞ্জন সন্ধিৰে ভিতৰুৱা। এই তিনিওবিধ সন্ধিক বর্ণৰ মিলনৰ প্রকৃতি (Nature of combination) অনুসৰি পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে দেখুওৱা ভাগ দুটা এনে ধৰণৰ— বহিঃসন্ধি আৰু অন্তর্সন্ধি।

বহিঃসন্ধি হ'ল দুটা ভিন্ন অর্থযুক্ত শব্দৰ সন্ধি। এনে সন্ধিত শব্দ দুটা মিলি এটা

ভিন্ন অর্থবিশিষ্ট শব্দত পৰিণত হয়। আনহাতে ধাতু বা শব্দৰ লগত প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ সংযোগত যি সন্ধি হয় তাৰ নাম অন্তর্সন্ধি। বহিঃসন্ধিয়ে দুটা শব্দৰ প্ৰথমটোৰ শেষ বর্ণ আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদি বর্ণৰ বাহ্যিক মিল দেখুৱায়। আন কথাত বহিঃসন্ধিত শব্দ দুটা লগ লাগোতে আদি আৰু শেষ বর্ণৰ যি বাহ্যিক পৰিৱর্তন ঘটে, সেই পৰিৱর্তনটো প্ৰত্যক্ষ কৰা যায়। কিন্তু অন্তর্সন্ধিয়ে ধাতু বা শব্দৰ শেষ বর্ণৰ প্ৰত্যয় আৰু বিভক্তিৰ আদি বর্ণৰ মিলন হওঁতে ঘটা অভ্যন্তৰীণ পৰিৱর্তনটো দেখুৱায়। এনে সন্ধিত ধাতু বা শব্দৰ লগত লগ লগা প্ৰত্যয় বা বিভক্তি স্পষ্ট হৈ নাথাকে; শব্দ বা ধাতুৰ লগত প্ৰত্যয় বা বিভক্তি এনেদৰে মিলি যায় যে ভাষাটোৰ সন্ধিৰ নিয়ম নাজানিলে সেইবোৰ চিনি উলিওৱা দুৰূহ হৈ পৰে। কাৰণ অভ্যন্তৰীণ পৰিৱর্তন ঘটি সন্ধি হৈ সৃষ্টি হোৱা শব্দটোৱে সম্পূর্ণ নতুন ৰূপ লাভ কৰে। অন্তর্সন্ধি আৰু বহিঃসন্ধি উভয়বে স্বৰ, ব্যঞ্জন আৰু বিসর্গ সন্ধি থাকিব পাৰে।

স্বৰ বহিঃসন্ধিত শব্দ দুটাৰ প্ৰথমটোৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদি স্বৰৰ মিলন হয়। তলত তাৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে—

অ ÙÂ অ Ô আ ঃ দেৱ ÙÂ অসুৰ Ô দেৱাসুৰ
অ ÙÂ আ Ô আ ঃ হিম ÙÂ আলয় Ô হিমালয়
আ ÙÂ আ Ô আ ঃ বিদ্যা ÙÂ আলয় Ô বিদ্যালয়
অ ÙÂ ই Ô এ ঃ দেৱ ÙÂ ইন্দ্ৰ Ô দেৱেন্দ্ৰ
অ ÙÂ উ Ô ও ঃ পাদ ÙÂ উদক Ô পাদোদক
ই ÙÂ আ Ô যা ঃ ইতি ÙÂ আদি Ô ইত্যাদি
ই ÙÂ ই Ô ঈ ঃ গিৰি ÙÂ ইন্দ্ৰ Ô গিৰীন্দ্ৰ
ই ÙÂ এ Ô য়ে ঃ প্ৰতি ÙÂ এক Ô প্ৰত্যেক ইত্যাদি

সংস্কৃতত স্বৰ বহিঃসন্ধিৰ কেতবোৰ নির্দিষ্ট নিয়ম আছে। উদাহৰণস্বৰূপে অ বা আ-ৰ পিছত ই বা ঈ থাকিলে দুয়ো মিলি এ হয়, যেনে নৰ ÙÂ ইন্দ্ৰ Ô নৰেন্দ্ৰ। তেনেদৰে ই-ৰ পিছত আ বা এ থাকিলে যথাক্ৰমে য়া বা য়ে হয়। ওপৰৰ ইতি ÙÂ আদি Ô ইত্যাদি আৰু প্ৰতি ÙÂ এক Ô প্ৰত্যেক তাৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ।

ব্যঞ্জন বহিঃসন্ধি ঃ ব্যঞ্জন বহিঃসন্ধিত প্ৰথম শব্দৰ শেষ অৱস্থানৰ ব্যঞ্জন আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদি অৱস্থানৰ স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মিলন হয়, যেনে —

ক্ ÙÂ অ Ô গ ঃ দিক্ ÙÂ অন্ত Ô দিগন্ত
ৎ ÙÂ উ Ô দু ঃ তৎ ÙÂ উপৰি Ô তদুপৰি
ক্ ÙÂ ৱ Ô শ্ব ঃ দিক্ ÙÂ বিজয় Ô দিগ্বিজয়
ক্ ÙÂ দ Ô গ্দ ঃ বাক্ ÙÂ দত্ত Ô বাগ্দত্ত
ৎ ÙÂ ন Ô ন্ন ঃ জগৎ ÙÂ নাথ Ô জগন্নাথ, ইত্যাদি

সংস্কৃত ভাষাত স্বৰ সন্ধিৰ দৰে ব্যঞ্জন সন্ধিবোৰ ভালেমান নিয়ম আছে।

উদাহৰণস্বৰূপে সন্ধি হোৱা শব্দ দুটাৰ প্ৰথমটোৰ শেষত বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনি আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদিত বৰ্গৰ পঞ্চম ধ্বনি থাকিলে প্ৰথমটোত থকা বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনি সেই বৰ্গৰ পঞ্চম ধ্বনিলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। ওপৰৰ উদাহৰণত থকা জগন্নাথ শব্দটো তেনে সন্ধিৰ পৰিণতি। তেনেদৰে প্ৰথমটো শব্দৰ শেষৰ বৰ্ণ বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনি আৰু দ্বিতীয়টো শব্দৰ আদি ধ্বনি বৰ্গৰ তৃতীয় ধ্বনি হ'লে বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনি একে বৰ্গৰ তৃতীয় ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। ওপৰৰ বাগ্‌দত্তা শব্দটো তাৰেই প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ।

বিসর্গ বহিঃসন্ধি ঃ বিসর্গ সন্ধিত শব্দ দুটাৰ প্ৰথমটোৰ শেষত থকা বিসর্গ আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদিত থকা স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মিলন হয়, যেনে— অন্তঃ ÙÂ বৃত্ত Ô অন্তর্বৃত্ত, আৱিঃ ÙÂ কাৰ Ô আৱিষ্কাৰ, দুঃ ÙÂ চিন্তা Ô দুশ্চিন্তা ইত্যাদি। সংস্কৃতত বিসর্গ যদিও স্বৰৰ সৈতে সংযুক্ত হয়, তথাপি ইয়াৰ সন্ধিগত প্ৰক্ৰিয়াৰ সৈতে ব্যঞ্জন সন্ধিৰ মিল লক্ষ্যণীয়। এনে কাৰণতে সংস্কৃতত বিসর্গ সন্ধিক ব্যঞ্জন সন্ধিৰ ভিতৰুৱা বুলি ধৰা হয়।

অন্তর্সন্ধিৰ শ্ৰেণীবিভাগ ঃ মূল শব্দ বা ধাতুৰ লগত যোগ হৈ পৰিৱৰ্তিত হোৱা অন্তর্সন্ধিৰ প্ৰধান ভাগ দুটা— স্বৰ অন্তর্সন্ধি আৰু ব্যঞ্জন অন্তর্সন্ধি। সাধাৰণতে শব্দ বা ধাতুৰ শেষত থকা বিসর্গৰ লগত প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি স্বৰ বা আদি ব্যঞ্জনৰ সন্ধি হোৱাৰ উদাহৰণ বিৰল। অন্তর্সন্ধিৰ শব্দবোৰৰ অভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন ঘটে। তলৰ উদাহৰণবোৰলৈ লক্ষ্য কৰিলে আপুনি সেই কথা অনুভৱ কৰিব পাৰিব।

স্বৰ অন্তর্সন্ধি ঃ এই প্ৰকাৰৰ সন্ধিত শব্দ বা ধাতুৰ শেষত থকা স্বৰ আৰু প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি স্বৰৰ মিলন হয়, যেনে—

নৌ ÙÂইক Ô নাৱিক

পো ÙÂঅন Ô পৱন ইত্যাদি

এই উদাহৰণ দুটাৰ প্ৰথমটোত 'নৌ'-ৰ 'ঔ'-ৰ লগত 'ইক' প্ৰত্যয়ৰ 'ই'-ৰ আৰু 'পো'-ৰ 'ও'-ৰ লগত 'অন' প্ৰত্যয়ৰ 'অ'-ৰ সংযোগ ঘটি যথাক্ৰমে 'নাৱিক' আৰু 'পৱন' শব্দ দুটা গঠিত হৈছে।

ব্যঞ্জন অন্তর্সন্ধি ঃ এইবিধ সন্ধিত শব্দ বা ধাতুৰ শেষত থকা ব্যঞ্জন আৰু প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদিত থকা ব্যঞ্জন সংযুক্ত হয়, যেনে—

এইবিধ সন্ধিত শব্দ বা ধাতুৰ শেষত থকা ব্যঞ্জন আৰু প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদিত থকা ব্যঞ্জন সংযুক্ত হয়, যেনে —

হৃষ্‌ÙÂত Ô হৃষ্ট

অদ্‌ÙÂন Ô অন্ন

যুজ্‌ÙÂক্ত Ô যুক্ত

দিশ্‌ ÙÂসু Ô দিক্ষু ইত্যাদি

সমীভৱন আৰু সংস্কৃত ব্যঞ্জন সন্ধি ঃ পূৰ্বৱৰ্তী শাখা এটাৰ আলোচনাত আপুনি এই কথা পাই আহিছে যে দুটা ভিন্ন ধ্বনি ওচৰা-উচৰিকৈ থাকিলে এটাৰ প্ৰভাৱত আনটোৱে

সমৰূপতা লাভ কৰাকে সমীভৱন বোলে। পূর্বৱর্তী ধ্বনিৰ প্রভাৱত পৰৱর্তী ধ্বনিয়ে সমৰূপতা লাভ কৰিলে প্রগত সমীভৱন, পৰৱর্তী ধ্বনিৰ প্রভাৱত পূর্বৱর্তী ধ্বনিয়ে পৰিৱর্তন লাভ কৰিলে পৰাগত সমীভৱন আৰু পৰস্পৰৰ প্রভাৱত দুয়োটা ধ্বনি পৰিৱর্তিত হ'লে তাক অন্যোন্য বা পাৰস্পৰিক সমীভৱন বোলা হয়। আনকি ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা ধ্বনিৰ এটা সঘোষ আনটো অঘোষ হ'লে দুয়োটা সঘোষ বা দুয়োটা অঘোষ হোৱাকো সমীভৱন বোলা হয়। আকৌ এটা দন্ত্য আনটো মূর্ধন্য বা তালব্য হ'লে দুয়োটা দন্ত্য বা দুয়োটা মূর্ধন্য অথবা দুয়োটা তালব্য হোৱা প্রক্রিয়াকো সমীভৱন বুলিয়েই ধৰা হয়।

সংস্কৃত সন্ধিৰ প্রকৃতিলৈ লক্ষ্য কৰিলে এই কথা স্পষ্ট হয় যে সন্ধিৰ প্রক্রিয়াটোত স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ পাৰস্পৰিক প্রভাৱ বিদ্যমান। এনে প্রভাৱৰ ফলত সন্নিহিত যি কোনো এটা স্বৰ বা ব্যঞ্জনে প্রাধান্য লাভ কৰে নতুবা কোনো নতুন ধ্বনিৰ আগম হয়, যেনে— যাচ্ ÙÂ না Ô যাচ্ঞা, ৰাজ্ ÙÂ নী Ô ৰাজ্ঞী আদি প্রগত সমীভৱনৰ দ্বাৰা হোৱা সন্ধি। আনহাতে জগৎ ÙÂ নাথ Ô জগন্নাথ, মৃৎ ÙÂ ময় Ô মৃন্ময়, উৎ ÙÂ ছেদ Ô উচ্ছেদ, সৎ ÙÂ জন Ô সজ্জন, সৎ ÙÂ চৰিত্র Ô সচ্চৰিত্র আদি সন্ধি পৰাগত সমীভৱনৰ উদাহৰণ। আকৌ উৎ ÙÂ হাৰ Ô উদ্ধাৰ, উৎ ÙÂ শৃঙ্খল Ô উচ্ছৃঙ্খল আদি সন্ধিক অন্যোন্য সমীভৱন বুলিব পাৰি।

পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ সন্ধি ঃ সংস্কৃতৰ বৈচিত্র্যপূর্ণ আৰু জটিলতা বিশিষ্ট সন্ধি পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত যথেষ্ট সৰল হ'ল। সংস্কৃতত সন্ধি অপৰিহার্য আছিল। গদ্য-পদ্য সকলো লেখাতে সন্ধিয়ে এক প্রধান ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল। পালি ভাষাত গদ্যত সন্ধি প্রায় নাই বুলিব পাৰি; কিন্তু গাথা বা পদ্যত কিছু পৰিমাণে সন্ধিৰ প্রয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। সংস্কৃতৰ স্বৰ, ব্যঞ্জন আৰু বিসর্গ সন্ধিৰ ঠাইত পালি-প্রাকৃতত মাত্র স্বৰ সন্ধিহে ৰক্ষিত হৈছে। পালি-প্রাকৃতত শব্দৰ অন্ত্য অৱস্থানত অনুস্বাৰৰ বাহিৰে আন ব্যঞ্জন নাই বুলিলেও হয়। সেই হেতুকে এই স্তৰৰ ভাষাত ব্যঞ্জন আৰু বিসর্গ সন্ধি লুপ্ত হৈ তাৰ ঠাইত মিশ্র বা বমিস্সক সন্ধি আৰু অনুস্বাৰ বা নিগ্‌গহীত সন্ধি গঢ় লৈ উঠিছে। এই ফালৰ পৰা পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰৰ সন্ধিক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি ঃ স্বৰ সন্ধি, মিশ্র বা বমিস্সক সন্ধি আৰু অনুস্বাৰ বা নিগ্‌গহীত সন্ধি। আকৌ সংস্কৃত সন্ধিৰ দৰে সন্ধি হোৱা বর্ণৰ প্রকৃতিলৈ লক্ষ্য কৰি পালি-প্রাকৃতৰ সন্ধিকো বহুলভাৱে বহিঃসন্ধি আৰু অন্তর্সন্ধি— এই দুটা ভাগত ভগাই আলোচনা কৰিব পাৰি। অৱশ্যে সংস্কৃতৰ তুলনাত পালি-প্রাকৃতত বহিঃসন্ধি বা আন কথাত, শব্দৰ সৈতে হোৱা শব্দৰ সন্ধি নিতান্তই সীমিত। মাত্র সংস্কৃতৰ সন্ধিসিদ্ধ শব্দ কিছুমান পালি-প্রাকৃতলৈ বিৱর্তনৰ মাজেদি আহোঁতে সেইবোৰত বহিঃসন্ধি কিছু পৰিমাণে ৰক্ষিত হৈছে। তলত প্রতিটোৰে উদাহৰণসহ পৰিচয় দিয়া হ'ল—

পালি ভাষাৰ সন্ধি ঃ পালি বহিঃসন্ধি তিনি প্রকাৰৰ— স্বৰ বহিঃসন্ধি, মিশ্র বা বমিস্সক সন্ধি আৰু অনুস্বাৰ বা নিগ্‌গহীত সন্ধি। পালি ভাষা প্রাকৃততকৈ প্রাচীন স্তৰৰ হোৱা হেতুকে সংস্কৃতৰ ভালেমান বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হৈছে। এই ভাষাত সংস্কৃতৰ বহিঃসন্ধিৰ নীতি-নিয়ম কিছুদূৰ ৰক্ষিত হোৱাৰ সেইটোৱেই কাৰণ। তাৰ লগে লগে পালি ভাষাৰ

নিজস্ব নিয়ম অনুসাৰেও কেতবোৰ বহিঃসন্ধিৰ সৃষ্টি হৈছে।

পালিত প্রথম শব্দৰ শেষ স্বৰ আৰু পৰৱৰ্তী শব্দৰ আদি স্বৰৰ মাজত সন্ধি হ'লে সন্ধিসিদ্ধ শব্দত তলত দিয়া ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনে দেখা দিয়ে।

1) কেতিয়াবা পূর্ব্বৱৰ্তী স্বৰ লুপ্ত হয়, যেনে— মে ঃ অথি ঃ মথি, নৰ ঃ ইন্দ ঃ ণৰিন্দ ইত্যাদি
2) কেতিয়াবা পৰৱৰ্তী স্বৰ লোপ পায়, যেনে — ছায়া ঃ ইৱ ঃ ছায়ৱ, সো ঃ ইমং ঃ সোমং, অত্তণো ঃ ইৱ ঃ অত্তণেৱ ইত্যাদি।
3) কেতিয়াবা দুয়োটাৰে লোপ হোৱাও দেখা যায়; এনে ক্ষেত্রত কেতিয়াবা পূর্ব্বৱৰ্তী স্বৰ দীর্ঘ হয়, যেনে— দেৱ ঃ ইতি ঃ দেৱাতি ইত্যাদি।
4) কেতিয়াবা সন্ধি হোৱা দুই স্বৰৰ মাজলৈ ত, দ, ন, ব, ম, য়, ৰ, ল-ৰ আগম হয়, যেনে— অজ্জ ঃ অগ্গে ঃ অজ্জতগ্গে, ইতি ঃ আয়তি ঃ ইতোনায়তি, ৰাজা ঃ ইৱ ঃ ৰাজাৰিৱ ইত্যাদি।

মিশ্র বা বমিস্সিক সন্ধি ঃ এই প্রকাৰৰ সন্ধিত শব্দ দুটাৰ প্রথমটোৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদি ব্যঞ্জনৰ মিলন হয় আৰু পালি ভাষাৰ নিয়মানুসাৰে সিবোৰৰ ধ্বনিগত পৰিৱৰ্তন হয়, যেনে—

অনু ঃ থূলানি ঃ অনুংথূলানি
দু ঃ ৰক্খং ঃ দূৰক্খং
এসো ঃ ধম্মো ঃ এসধম্মো
মুনি ঃ চৰে ঃ মুনীচৰে
প ঃ বজ্জং ঃ পব্বজ্জং ইত্যাদি।

অনুস্বাৰ বা নিগ্গহীত সন্ধি ঃ অনুস্বাৰৰ পিছত স্বৰ বা ব্যঞ্জন থাকিলে দুয়ো মিলি যি সন্ধি হয়, তাৰ নাম অনুস্বাৰ বা নিগ্গহীত সন্ধি। এনে সন্ধিত শব্দ দুটাৰ প্রথমটোৰ শেষত থকা অনুস্বাৰ আৰু দ্বিতীয়টোৰ আদিতে থকা স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মিলন হয়। এই বিধ সন্ধিক মিশ্র সন্ধি ৰূপেও আলোচনা কৰা হয়, যেনে—

কায়ং ঃ ইমং ঃ কায়মিমং
ধনং ঃ এৱ ঃ ধনমেৱ
সং ঃ যতো ঃ সঞ্ঞতো
সং ঃ যম ঃ সঞ্ঞম
বুদ্ধানং ঃ সাসনং ঃ বুদ্ধানাসাসনং, বুদ্ধানংসাসনং ইত্যাদি

পালি ভাষাৰ অন্তর্সন্ধি ঃ পালি ভাষাৰ অন্তর্সন্ধিক স্বৰ, মিশ্র আৰু অক্ষৰ— এই তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। তলত সিবোৰৰ প্রতিটোৰে উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে—

স্বৰ অন্তর্সন্ধি ঃ শব্দ বা ধাতুৰ অন্ত্য অৱস্থানৰ স্বৰ আৰু সেই শব্দ বা ধাতুৰ সৈতে সংযুক্ত প্রত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি স্বৰৰ মাজত হোৱা সন্ধিয়ে হ'ল স্বৰ অন্তর্সন্ধি। তলত

তেনে সন্ধিৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে—

অপ্পমাদ ঊ এন ঔ অপ্পমাদেন

দম ঊ এন ঔ দমেন

পুত্ত ঊ এন ঔ পুত্তেন ইত্যাদি

মিশ্র বা বমিস্‌সক অন্তর্সন্ধি ঃ শব্দ বা ধাতুৰ শেষ স্বৰ আৰু তাৰ সৈতে সংযুক্ত প্রত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি ব্যঞ্জনৰ সৈতে হোৱা সন্ধিক মিশ্র বা বমিস্‌সক অন্তর্সন্ধি বোলা হয়। পালি ভাষাত এনে সন্ধি তেনেই সীমিত। সাধাৰণতে শব্দ বা ধাতুৰ লগত প্রত্যয় বা বিভক্তি যোগ হওঁতে যি দুটা ধ্বনিৰ সন্ধি হয় সিহঁতৰ গুণগত পৰিৱর্তন নহয়; ববং শব্দ বা ধাতুৰ সৈতে প্রত্যয় বা বিভক্তি স্বাভাৱিকতে লগ লাগে। পালিত মিশ্র অন্তর্সন্ধিৰ পৰিমাণ কম হোৱাৰ এইটোৱে মূল কাৰণ। তথাপি পালি ভাষাত হোৱা তেনে সন্ধিকেইটামানৰ উদাহৰণ তলত দিয়া হ'ল—

ভূত ঊ সু ঔ ভূতেসু

ৰাজ ঊ ম্‌হি ঔ ৰাজম্‌হি

ভজমান ঊ স্‌স ঔ ভজমানস্‌স ইত্যাদি।

অক্ষৰ অন্তর্সন্ধি ঃ পালি ভাষাৰ অক্ষৰ অন্তর্সন্ধি হৈছে বিভিন্ন ধ্বনি-পৰিৱর্তনৰ প্রক্রিয়াৰে সংঘটিত হোৱা শব্দৰ অভ্যন্তৰীণ ধ্বনি পৰিৱর্তন। সংস্কৃতৰ দুটা ভিন্ন গুণসম্পন্ন অথবা একে গুণবিশিষ্ট ধ্বনি পালি ভাষালৈ আহোঁতে বিভিন্ন প্রক্রিয়াৰে যি পৰিৱর্তন সাধিত হৈছে সেয়াই অক্ষৰ অন্তর্সন্ধি। অনিয়মিত শব্দ-সন্ধিৰ হেতুকে পালি বহিঃসন্ধিৰ জটিলতা অনেক গুণে কমি গৈছে। কিন্তু অক্ষৰ অন্তর্সন্ধিৰ প্রাচুর্য যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছে। তলত তাৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে।

অগ্নি > অগ্‌গি, পুষ্প > পুপ্‌ফ, অপ্রমাদ > অপ্‌পমাদ, সত্য > সচ্চ (সমীভৱন)

জিহ্‌বা > জিব্‌হা, কাশ্মীৰ > কম্‌হীৰ, প্রশ্ন > পণ্‌হ (ধ্বনি বিপর্যয়)

ক্লেশ > কিলেস, ম্লান > মিলাণ, শ্লাঘা > সিলাঘা, ক্লিন্ন > কিলিন্ন (স্বৰভক্তি)

দুর্বচ > দুব্‌বচ (সাদৃশ্য) ইত্যাদি।

ওপৰৰ উদাহৰণবোৰৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে ধ্বনি-পৰিৱর্তনৰ বিভিন্ন প্রক্রিয়াই পালি ভাষাত শব্দৰ অভ্যন্তৰীণ পৰিৱর্তন ঘটাই অক্ষৰ অন্তর্সন্ধিৰ সৃষ্টি কৰিছে। ইয়াৰ ফলত পালি সন্ধি-প্রকৰণ কিছু সুকীয়া প্রকৃতিৰ হৈ পৰিছে।

প্রাকৃত সন্ধি ঃ প্রাকৃত স্তৰত সন্ধি পালিতকৈ অধিক সৰল হৈছে। দুই স্বৰৰ মধ্যৱর্তী অল্পপ্রাণ ধ্বনিবোৰ লোপ পোৱাৰ ফলত প্রাকৃতত সন্ধিৰ ব্যৱহাৰ প্রায় নাইকিয়া হৈছে। বিশেষকৈ বহিঃসন্ধি এই স্তৰৰ ভাষাত প্রায় নোহোৱাৰ দৰে। মাত্র সংস্কৃতৰ সন্ধিসিদ্ধ যিবোৰ শব্দ প্রাকৃত স্তৰলৈ আহিছে, সেই শব্দবোৰত বহিঃসন্ধি কিছু পৰিৱর্তিত ৰূপত ৰক্ষিত হৈছে।

পালিৰ দৰে প্রাকৃত ভাষাত প্রয়োগ হোৱা সন্ধিকো বহিঃসন্ধি আৰু অন্তর্সন্ধি—

এই দুই ভাগত ভগাব পাৰি। আকৌ এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ সন্ধিক স্বৰসন্ধি আৰু মিশ্ৰসন্ধি এই দুভাগত ভগাই আলোচনা কৰিব পাৰি। পালি ভাষাৰ দৰে প্ৰাকৃততো অন্তৰ্সন্ধিৰ ভিতৰুৱা অক্ষৰ সন্ধি বহুল পৰিমাণে দেখা যায়।

স্বৰ বহিঃসন্ধি ঃ প্ৰাকৃত ভাষাত সংস্কৃত নিয়মানুগ আৰু সংস্কৃত নিয়ম বহির্ভূত— এই দুই প্ৰকাৰৰ স্বৰসন্ধি প্ৰত্যক্ষ কৰা যায়। তলত দুয়োবিধৰে উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে—

সংস্কৃত-নিয়মানুগ স্বৰসন্ধি ঃ

অ ÙÂ অ Ô আ ঃ দক্‌খিণ Ù অণিল Ô দক্‌খিণাণিল

অ ÙÂ আ Ô আ ঃ দীণ Ù আণণি Ô দীণাণণি

অ ÙÂ ই Ô এ ঃ ন Ù ইচ্ছই Ô ণেচ্ছই; ৰাঅ ÙÂ ইসি Ô ৰাএসি

অ ÙÂ উ Ô ও ঃ পণ্‌হ Ù উত্তৰং Ô পণ্‌হোত্তৰং ইত্যাদি

সংস্কৃত-নিয়ম বহির্ভূত স্বৰসন্ধি ঃ

নৰ ÙÂ ইন্দ্ৰ ঃ নৰিন্দ্ৰ

গঅ ÙÂ ইন্দ ঃ গইন্দ

পত্ত ÙÂ অন্তৰিঅ ঃ পত্তন্তৰিঅ ইত্যাদি

মিশ্ৰ বহিঃসন্ধি ঃ পালিৰ দৰে প্ৰাকৃততো প্ৰথম শব্দৰ শেষত ম থাকিলে আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত স্বৰবৰ্ণ থাকিলে সেই স্বৰ কেতিয়াবা ম-ৰ লগত মিলি যায় অথবা অনুস্বাৰলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। প্ৰাকৃতত অনুস্বাৰ সন্ধিকো মিশ্ৰ সন্ধিৰ ভিতৰত ধৰা হয়। তলত সেইবোৰৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে—

একং ÙÂ একং Ô একমেকং

দিস ÙÂ চক্কং Ô দিসাচক্কং

নি ÙÂ কলঙ্কা Ô নিক্কলঙ্কা ইত্যাদি

স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি ঃ পালি-প্ৰাকৃত ভাষাত সংস্কৃতৰ স্বৰমধ্যৱৰ্তী ব্যঞ্জন লোপ হোৱাৰ ফলত স্বৰ-সংযুক্তি যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছে। ইয়াৰ ফলত প্ৰকৃত স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি সামান্য পৰিমাণেহে পোৱা যায়। শব্দৰ মাজৰ ব্যঞ্জন লোপ হোৱাৰ ফলত বৈ যোৱা উদ্বৃত্ত স্বৰৰ মাজত সন্ধি নোহোৱাটো তাৰ ঘাই কাৰণ। তথাপি তলৰ উদাহৰণকেইটাই পালি-প্ৰাকৃত স্তৰৰ স্বৰ অন্তৰ্সন্ধিৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিব—

বঅণ ÙÂ এণ Ô বঅণেণ

মহুৰ ÙÂ এন Ô মহুৰেণ ইত্যাদি

মিশ্ৰ অন্তৰ্সন্ধি ঃ প্ৰাকৃতত স্বৰ অৰ্ন্তসন্ধিতকৈ মিশ্ৰ অৰ্ন্তসন্ধিৰ প্ৰয়োগ আপেক্ষিকভাৱে কিছু বেছি। প্ৰত্যয় বা বিভক্তিবোৰৰ আদি বৰ্ণ ব্যঞ্জন হোৱাটোৱেই তাৰ ঘাই কাৰণ। তলত তাৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল—

কঞ্চ ÙÂ হি Ô কঞ্চেহি

ভূ ÙÂ তব্য Ô হোঅব্ব, হোদ্দব্ব

অগ্‌গি ÙÂ সু Ô অগ্‌গীসু ইত্যাদি

অক্ষৰ সন্ধি ঃ প্রাকৃতত পালিৰ দৰেই অক্ষৰ সন্ধিৰ প্রয়োগ যথেষ্ট। সেইবোৰৰ কিছুমান এনে ধৰণৰ ঃ অদ্য > অজ্জ, মধ্য > মজ্‌ঝ, পুষ্প > পুপ্‌ফ, লক্ষণ > লক্‌খণ ইত্যাদি।

পালিৰ দৰে প্রাকৃততো ব্যঞ্জন সন্ধি পোৱা নাযায়। ইয়াৰ প্রধান কাৰণ তিনিটা ঃ পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ, স্বৰ মধ্যৱর্তী ব্যঞ্জনৰ লোপ আৰু সমীভৱন অথবা স্বৰভক্তিৰ দ্বাৰা সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ সৰলীকৰণ। প্রাকৃতত প্রায় ক্ষেত্রতে প্রথম শব্দৰ শেষ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদি ব্যঞ্জন সমীভূত হৈ প্রয়োগ হৈছে, যেনে— দুব্‌ Ù লভ Ô দুল্লহ। আকৌ প্রথম শব্দৰ শেষত ব্যঞ্জন আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত স্বৰ থাকিলে প্রথম শব্দৰ ব্যঞ্জন ৰক্ষিত হোৱা দেখা গৈছে, যেনে— যৎ ÙÂ অস্তি Ô জদ্‌অত্থি বা জদত্থি।

প্রাকৃত ভাষাত পালিৰ দৰেই বিসর্গ সন্ধিও পোৱা নাযায়। অৱশ্যে পদান্তত অ-কাৰৰ লগত বিসর্গ থাকিলে দুয়ো মিলি ও-কাৰ হয়, যেনে— নৰঃ > ণৰো, (মাগধীত এ-কাৰ হয়, যেনে ভর্তৃকঃ > ভষ্টকে)। অন্য স্বৰৰ পিছত বিসর্গ থাকিলে সেই বিসর্গ লুপ্ত হয় বা পৰৱর্তী পদৰ আদি ব্যঞ্জনৰ লগত সমীভূত হয়। যেনে— দুঃ ÙÂ সহ Ô দুস্‌সহ। বিসর্গৰ পিছত সংযুক্ত ব্যঞ্জন থাকিলে অকল বিসর্গ লুপ্ত হয়, যেনে— দুঃস্থ > দুট্‌ঠ।

পালি-প্রাকৃতত সংস্কৃত সন্ধিৰ বাহুল্য আৰু জটিলতা হ্রাস পোৱাৰ কাৰণসমূহ এনেদৰে যুকিয়াই উলিয়াব পাৰি—

1) সংস্কৃত ভাষাত সন্ধিৰ জটিলতা ঘাইকৈ ব্যঞ্জন সন্ধিত লক্ষ্য কৰা যায়। কিন্তু পালি-প্রাকৃত স্তৰত পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ পোৱাৰ ফলত ব্যঞ্জন সন্ধিৰ জটিলতা সমূলি নাইকিয়া হ'ল।
2) সংস্কৃতৰ শব্দৰ মাজৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন পালি-প্রাকৃতত সমীভৱন, স্বৰভক্তি আদি প্রক্রিয়াৰে সৰল হৈ পৰাত সন্ধিৰ আৱশ্যকতা প্রায় নোহোৱাৰ দৰে হ'ল।
3] পালি-প্রাকৃত স্তৰত বিসর্গৰ প্রয়োগ লোপ পোৱাত সংস্কৃতৰ বিসর্গযুক্ত শব্দবোৰ বিসর্গৰ পিছৰ ব্যঞ্জনৰ সৈতে সমীভূত হৈ ব্যৱহাৰ হ'ল। ইয়াৰ ফলত বিসর্গ সন্ধি নোহোৱা হ'ল।
4) পালি-প্রাকৃতত পদ মধ্যৱর্তী ব্যঞ্জন লোপ হোৱাৰ ফলত সেই ব্যঞ্জনৰ সৈতে যুক্ত হৈ থকা স্বৰবোৰ উদ্বৃত্ত স্বৰ ৰূপে থাকি গ'ল যদিও উদ্বৃত্ত স্বৰৰ মাজত সন্ধি নোহোৱাৰ ফলত ওচৰা-উচৰিকৈ কেইবাটাও স্বৰ একেলগে থাকি গ'ল, যেনে— ৰাজযুক্ত > লাঅউত্ত (মা), আগত > আঅঅ, বিয়োজিত > বিওইঅ আদি। অৱশ্যে অপভ্রংশ স্তৰত এনে উদ্বৃত্ত স্বৰ লগ লগা বা সংকোচন হোৱা লক্ষ্য কৰা যায়, যেনে— অন্ধকাৰ > অন্ধআৰ > অন্ধাৰ, কলহকাৰিণী > কলহআৰিণী > কলহাৰিণী ইত্যাদি।

মুঠতে পালি-প্রাকৃত স্তৰত সংস্কৃতৰ নিয়মসিদ্ধ সন্ধি কিঞ্চিৎ পৰিমাণে দেখা গ'লেও, প্রায় ক্ষেত্রতে নিয়ম-বহির্ভূত বা স্বকীয় নিয়মসিদ্ধ সন্ধিৰ প্রাধান্যহে অধিক পৰিমাণে পোৱা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সন্ধি বুলিলে কি বুজা যায় ? সংস্কৃত সন্ধিৰ সৈতে পালি-প্রাকৃত সন্ধিৰ পার্থক্যবোৰ ফঁহিয়াই বিচাৰ কৰক।

[150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১১.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত ভাষাত প্রধান ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ সংখ্যা তেত্রিশটা। সংস্কৃতত ইয়াৰ প্রতিটোৱেই একোটা বিশিষ্ট ধ্বনি বা বর্ণ।
- সংস্কৃত ভাষাৰ ন ণ আৰু শ স ষ এই পাঁচটা ধ্বনিৰ বাহিৰে বাকী আঠাইশটা ব্যঞ্জন পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত প্রায় একে ধৰণে ৰক্ষিত হৈছিল।
- সংস্কৃত ভাষাত পদৰ আদি, মধ্য, অন্ত্য —এই তিনিওটা অৱস্থানত বিবিধ প্রকাৰৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ আছে। এনে ব্যঞ্জনৰ সংখ্যা তিনিকুৰিৰো অধিক।
- পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত সংস্কৃতৰ এই সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ সমীভৱন, ধ্বনি বিপর্যয়, লোপ আদি বিভিন্ন প্রক্রিয়াৰে পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে আহি প্রয়োগ হৈছে।
- সন্ধি মানে হ'ল ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা ভিন্ন অর্থবিশিষ্ট শব্দৰ প্রথমটোৰ অন্তিম ধ্বনি আৰু দ্বিতীয়টোৰ প্রথম ধ্বনিৰ মিলন বা সংযোগ। সন্ধি সংস্কৃত ভাষাৰ এক অপৰিহার্য প্রক্রিয়া। সংস্কৃত সন্ধিক তিনি ভাগ কৰিছে— স্বৰসন্ধি, ব্যঞ্জন সন্ধি আৰু বিসর্গ সন্ধি।
- সংস্কৃতৰ বৈচিত্র্যপূর্ণ আৰু জটিলতাবিশিষ্ট সন্ধি পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত যথেষ্ট সৰল হ'ল। পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰৰ সন্ধিক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি— স্বৰ সন্ধি, মিশ্র বা বমিস্সক সন্ধি আৰু অনুস্বাৰ বা নিগ্গহীত সন্ধি।

১১.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

1] ঠাকুৰ, নগেন [1993] Ê, *প্রাকৃত সাহিত্য চয়ন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।

2] ঠাকুৰ, নগেন [1989] Ê, *প্রাকৃত সাহিত্যৰ অধ্যয়ন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।

3] ঠাকুৰ, নগেন [1997] Ê, *পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্লিছিং।

4] শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী [2002]Ê, *সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* ডিব্রুগড়, গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্রন্থ ঃ

5] বন্দ্যোপাধ্যায়, ধীরেন্দ্র নাথ [1988]Ê, *সংস্কৃত সাহিত্যের ইতিহাস;* কলকাতা ঃ পশ্চিমবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদ।

6] বসু, শঙ্করীপ্রসাদ [1999]Ê, *বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাস;* কলকাতা ঃ দে'জ পাব্লিকেশ্যন।

7] বিদ্যাসাগর, ঈশ্বরচন্দ্র [1996]Ê, *সমগ্র ব্যাকরণ-কৌমুদী (সংশোধিত);* কলকাতা ঃ দেব সাহিত্য কুটীর প্রাঃ লিঃ।

8] ভট্টাচার্য, দেবীদাস [1965]Ê, *মধ্য ভারতীয় আর্যভাষা ও সাহিত্যের ভূমিকা;* গৌহাটী ঃ ওরিয়েণ্টাল বুক কোম্পানী।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

9] Biswas, Sukumar (1970); *A Comparative Old Indo-Aryan Grammar;* Pathsala, Guwahati : Bani Prakash.

10] Kale, M. R. (Ed.) (1969); *The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa.* Delhi : MBD.

11] Keith, A. B. (1973); *A History of Sanskrit Literature;* Oxford UP, Delhi : et al.

12] Macdonell, A. A. (1988); *A Sanskrit Grammar for Students;* Delhi : MBD.

13] Mishra, Harimohan (1989); *"Kirtilata"*, *in Encyclopaedia of Indian Literature*, Vol-3, Ed. by Amaresh Dutta, Delhi : Sahitya Academi.

14] Whitney, W. D. (1985); *Sanskrit Grammar;* Delhi : MBD, et al.

15] Winternitz, M. (1985); *History of Indian Literature;* Vol-II (trns. in Eng. by Subhadra Jha), Delhi : MBD.

১১.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহৰ দুখন সুকীয়া তালিকা দাঙি ধৰিব লাগিব আৰু সংস্কৃত ব্যঞ্জনৰ সৈতে পালি-প্রাকৃতৰ ব্যঞ্জন কোন দিশত পৃথক সেই বিষয়ে লিখিব লাগিব।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃতৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনসমূহ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত কি কি প্রক্রিয়াৰে কেনেদৰে পৰিৱর্তিত হৈছে সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সন্ধিৰ ধাৰণা দি সংস্কৃত সন্ধিৰ সৈতে পালি-প্রাকৃত সন্ধি কোনবোৰ দিশত পৃথক সেইবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

১১.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ দুখন তালিকা কৰি সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ সংস্কৃতৰ শ, ষ আৰু স ধ্বনিয়ে পালি-প্রাকৃতত কি ৰূপ লৈছে উদাহৰণসহ বুজাই লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সংস্কৃতৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহ পালি-প্রাকৃত ভাষাত কি কি প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে কেনেদৰে পৰিৱর্তিত হৈছে, বিচাৰ কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ সন্ধি কাক বোলে? সংস্কৃতত সন্ধি কেই প্রকাৰৰ? সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃত সন্ধিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ফঁহিয়াই দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ৫ ঃ পালি-প্রাকৃত ভাষাত কেই প্রকাৰৰ সন্ধি পোৱা যায়। সেইবোৰ সংস্কৃততকৈ কি কি ক্ষেত্রত পৃথক, বহলাই বুজাই লিখক।

*** ***** ***